

POLITIKA ZIDU**

Povzetek. Besedilo podrobneje analizira posledice vzpostavitve in padca berlinskega zidu. Avtorja argumentirata, da lahko specifične politike zidu privedejo do uvažanja represivnih ukrepov, medtem ko lahko popolna odsotnost politike zidu izzove nepričakovane posledice. Zagovarjata tezo, da se je jasna orientacija proti berlinskemu zidu rezultirala v vsesplošni dezorientaciji – bipolarni svet kapitalizma in komunizma je nadomestil enodimenzionalni svet neoliberalne ideologije. Namen teksta je pokazati, da padec berlinskega zidu simbolizira tudi tisti del neoliberalne revolucije, ki je zatrla svet v zadnjih treh desetletjih. Ponovna združitev zahodne in vzhodnega bloka je naznanila nepredstavljive družbene spremembe. To je obdobje nastanka slovenske države in nekritičnega privzemanja neoliberalnih politik.

Ključni pojmi: politika zidu, berlinski zid, Jugoslavija, slovenska država, šengenski režim, funkcije zidu, neoliberalizem

Uvod

V pričujočem besedilu obravnavamo problematiko politike zidu v najširšem pomenu besede. Opredelimo jo lahko kot specifično politiko, ki se manifestira na podlagi kreacije fizične prepreke, državne meje ali mejnega režima. Tako zgodovinske kot tudi aktualne politike zidu so običajno obravnavane precej enoznačno. Podobno velja tudi za interpretacijo posledic najizrazitejše politike zidu 20. stoletja, ki jo je omogočala vzpostavitev berlinskega zidu leta 1961. Njegova zrušitev je namreč obče percipirana zgolj kot zgodovinski dogodek, ki je napovedal zmago idealov svobode in demokracije nad komunističnimi režimi. Tovrstno razlago problematiziramo, kar je tudi osrednji znanstveni prispevek besedila, ki ponuja alternativni pogled na proučevano vprašanje. Zaradi nujnosti tovrstnih premislekov v pogojih

* Daniel Popovič, univerzitetni diplomirani politolog, doktorski študent na Fakulteti za družbene vede; dr. Igor Lukšič, redni profesor na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Pregledni znanstveni članek.

obstoječe globalne ekonomske, politične in okoljske krize je problematika politike zidu več kot aktualna. Osrednji namen članka je pokazati, da padec berlinskega zidu simbolizira tudi tisti del neoliberalne revolucije, ki je nadvladala svet v zadnjih treh desetletjih.

V članku se osredotočamo na naslednja vprašanja. Kako so specifični zgodovinsko relevantni primeri politik zidu vplivali na razvoj posameznih družb in nadaljnji razvoj civilizacije? S kakšnim namenom so politični voditelji prakticirali tovrstne politike? Kakšne so bile konsekvence vzpostavitve in kolapsa berlinskega zidu na svetovno ureditev? Kako so se te spremembe odražale v jugoslovanskem in kasneje v slovenskem prostoru ter kako se danes kažejo v evropskem merilu? Kako lahko interpretiramo globalne učinke padca berlinskega zidu po treh desetletjih?

Če lahko prakticiranje specifične politike zidu v skrajnem primeru privede do izvajanja represije nad precejšnjim delom družbe, lahko popolna odsotnost politike zidu izzove povsem nepričakovane konsekvence. Zato zagovarjamo tezo, da se je jasna orientacija proti berlinskemu zidu rezultirala v nestabilnosti, negotovosti in dezorientaciji, saj se je s padcem berlinskega zidu skrhal bipolarni svet kapitalizma in komunizma – s čimer naj bi se konsolidirali svoboda in demokracija –, saj ga je v naslednjih treh desetletjih postopoma nadvladal enodimenzionalni svet neoliberalne ideologije, ki promovira ideji posesivnega individualizma in neokonservativizma pred solidarnostjo in kolektivnostjo.

Proučevanje problematike politike zidu bo teoretično naravnano (glej Silverman, 2006: 302), zato bodo ugotovitve utemeljene na kvalitativnih metodah raziskovanja. Kot je značilno za kvalitativno proučevanje, bomo operacionalizirali z opisovanjem, kar bo osnova za konceptualizacijo (Neuman, 2006: 186, 188). Pomagali si bomo z analizo tekstov oziroma vsebine (glej Silverman, 2006: 55, 160), kjer bo v ospredju analiza sekundarnih virov, ki jih bomo kritično ovrednotili. S to metodo bomo postavili teoretični okvir za nadaljnjo analizo. Poleg deskriptivne metode bomo uporabili tudi zgodovinsko analizo in primerjalno raziskovanje. Prvič, podali bomo (re)interpretacijo zgodovinsko pomembnih pojavov, saj način, kako razmišljamo o pomembnem zgodovinskem dogodku, vpliva na to, kako razumemo sebe kot družbo (Ragin, 2007: 99). Ker zgodovinsko-razvojna analiza raziskuje tendence v zgodovinskem razvoju določenega pojava, nam bo koristila predvsem pri pregledu različnih politik zidu skozi zgodovino. Drugič, ker so primerjalne metode primerne za preučevanje zapletenih vzorcev podobnosti in različnosti med proučevanimi primeri (Ragin, 2007: 128), je primerjalno raziskovanje uporabno zlasti za interpretacijo zgodovinsko pomembnih družbenih pojavov, še posebej, kadar je število proučevanih primerov zmerno (Ragin, 2007: 123). Zgoraj omenjeni metodi lahko razumemo tudi kot t. i. zgodovinsko-primerjalno raziskovanje, ki je primerno za preučevanje

dolgoročnih družbenih sprememb, saj skuša odgovoriti na vprašanje, kako se je zgodila neka pomembna družbena sprememba, zakaj obstoječe družbene ureditve zavzemajo trenutno obliko ipd. (Neuman, 2006: 419–420).

Besedilo je strukturirano na naslednji način. Sprva bomo izpostavili relevantne primere politik zidu skozi pomemben del človeške zgodovine (zid okoli polis, kitajski zid, rimski limesi in srednjeveške utrdbe), pri čemer pa ne bomo zapostavili aktualne politike zidu (zid v Izraelu in daytonski zid). Na podlagi ugotovitev tovrstnega pregleda bomo obravnavali potencialne funkcije politik zidu. Nadaljevali bomo z osrednjim primerom politike zidu, ki jo je omogočila vzpostavitev berlinskega zidu po drugi svetovni vojni. Konsekvence padca berlinskega zidu bomo argumentirali na primeru razpada Jugoslavije in konstituiranja slovenske države. Problemizirali bomo tudi ekskluzivistično naravo šengenske meje, pri čemer bomo izhajali iz ugotovitev Étiennea Balibarja. Nadalje bomo podali kritiko procesa krepitve enodimenzionalnega sveta (Marcuse, 2002) z vzponom neoliberalizma po letu 1989 in širjenjem ideje o koncu zgodovine (Fukuyama, 1992). V sklepnem delu bomo preizkusili še izbrano tezo in podali zaključne ugotovitve.

Politika zidu skozi zgodovino

Z vzpostavitvijo in utrjevanjem zidov so nastajala, rasla in se utrjevala tudi mesta. Zidovi, postavljeni okoli mest, so bili eden izmed ključnih dejavnikov razvoja meščanske družbe. Zato bomo v nadaljevanju na kratko obravnavali naslednje politike zidu: zid okoli polis, kitajski zid, rimski limesi, srednjeveške utrdbe, zid v Izraelu in daytonski zid.

Ko se je v 12. stoletju pr. n. št. mikenska moč zrušila pod invazijo dorskih plemen, je izginila osebnost božanskega kralja. Posledica tega dogodka je bil nastanek mestne države (Vernant, 1986: 8–9). Če primerjamo mikensko in kretske arhitekturo palač, ugotovimo, da so bile kretske palače sestavljene iz labirintov soban okoli osrednjega dvora, ki niso bile varovane z zidom, zaradi česar jih ni bilo možno obraniti. Čeprav je bil mikenski grad – nasprotno – trdnjava obdana z zidovi (Vernant, 1986: 20–1), se je zrušil. Dorska invazija je tako pretrgala vezi Grčije z Vzhodom, s čimer morje, ki je bilo sprva prehodno, postane pregrada, ki razdeli Vzhod in Zahod. Nadaljnji potek zgodovine je pokazal, da je mikenski zid »moral«² pasti, da se je lahko vzpostavil zid, ki je varoval in posledično omogočal razvoj polis. S tem se je začelo povsem novo obdobje grške civilizacije, ki je močno vplivalo na nadaljnji razvoj človeštva.

Polis se kot »homogen univerzum brez hierarhije«, brez stanov, brez razlikovanja etc. vzpostavi med 8. in 7. stoletjem pr. n. št. (Vernant, 1986: 36, 75). Polis oziroma »mesto se je samo obdalo z obzidjem«, ki varuje in omejuje svoje prebivalstvo (Vernant, 1986: 35). Čeprav je zid okoli polis

varoval idejo demokracije, ideal h katerem stremimo še danes, je imel tudi pomembno omejitvev. Paradoksalno je, da je uspeh antične demokracije temeljil na izključevanju drugih, kajti svobodni prebivalci atenskega imperija so živeli demokracijo na račun sužnjev. Zid okoli polis je torej zagotavljal notranjo varnost in obenem omogočal širjenje imperija in demokracije.

Moses Finley v delu *Antična in moderna demokracija* zagovarja tezo tesne povezanosti med demokracijo in imperijem. Celovit demokratični sistem v drugi polovici 5. stoletja pr. n. št. ne bi bil uveden brez atenskega imperija – imperij je bil nujni pogoj za atenski tip demokracije. Ko je bil imperij ob koncu istega stoletja na silo razpuščen, pa je bil demokratični sistem že močno usidran. Ideološko upravičevanje antičnega imperija in posledično suženjstva niti ni bilo potrebno, saj so Grki univerzalno in povsem odkrito pristajali na antični tip dominacije – na sužnje znotraj lastne družbe in na podložnike na tujem (Finley, 1999: 61–2, 71). Grški koncept svobode ni segal čez meje lastne skupnosti. Svoboda ni vključevala zakonske oziroma državljanske svobode vseh prebivalcev skupnosti in politične svobode članov drugih, podrejenih skupnosti. Svoboda je bila razumljena le kot vladavina zakona in sodelovanja v procesu sprejemanja odločitev in ne tudi kot posedovanje neodtujljivih pravic (Finley, 1999: 63, 78). Atenci so včasih vsilili demokratične režime v podrejenih državah, a kot pravi Finley, je bila za demos cena te podreditve nizka. Nižji razredi so namreč raje sprejeli podložništvo in atensko zaslombo demokracije znotraj atenskega imperija, kot pa pristali na politično samostojnost in nedemokracijo (Finley, 1999: 63–4). Kljub imperialnim ambicijam so bile Atene grška država z močnim občutkom za skupnost, enakost in odgovornost, kar je bilo za tiste čase dokaj nenavadno (Finley, 1999: 52). Način življenja, ki je temeljil na imperiju in demokraciji, je bil gmotno uspešen ter psihološko in kulturno zadovoljujoč (Finley, 1999: 90). Zid okoli polis je torej varoval tovrsten način družbenega in političnega življenja.

Najzgodnejše obrambne prepreke na Kitajskem so bile zgrajene okoli leta 476 pr. n. št., medtem ko so posamezne vazalne države zaradi medsebojnih vojn kmalu zgradile tudi obrambna obzidja. Leta 214 pr. n. št. je Qin Shi Huang prvi združil dotedanjih sedem kraljestev v enotno Kitajsko in tako postal prvi cesar. Posamezne dele zidu iz dinastij Qin, Yan in Zhao je povezal v enoten Veliki zid, s katerim je skušal zavarovati kitajsko cesarstvo pred konstantnimi vdori severnih nomadskih ljudstev. Ko je na Kitajskem zavladala mandžurijska dinastija, je zaradi neobstoja sovražnikov s severa Veliki zid izgubil svoj vojaški pomen (Žnidarko, 2006: 16). Zid je pozitivno vplival tako na politični in ekonomski razvoj kot tudi na kulturno prosperiteto in zaščito komunikacijskih vezi med vzhodom in zahodom. Danes je kitajski zid zgodovinski spomenik, ki pooseblja delo različnih etničnih skupin skozi dve tisočletji (Yu, 1986: 114). Zahvaljujoč svoji trdnosti je zagotovil obstoj

eni izmed največjih svetovnih civilizacij in kultur. Vendar pa Veliki zid Kitajske ni zgolj varoval pred negativnimi zunanji vplivi, temveč je predstavljal tudi mejo, ki je Kitajsko ločevala od preostalega sveta, zaradi česar ima lahko beseda kitajski negativno konotacijo. V medijih je možno zaslediti predvsem omembo spletnega kitajskega zidu, ki je metafora za nadzor kitajske oblasti nad hitro rastočim internetnim sektorjem in se v večini primerov nanaša na blokiranje pornografskih ali politično »nekorektnih« spletnih strani (Kvas, 2008). Z liberalizacijo leta 1952 se je Kitajska odločila za politiko odpiranja za zahodne ideje in »poživitve« domače ekonomije (Yu, 1986: 116). Danes je na videz vsemogočni kitajski zid ogrožen na več mestih, saj posamezne dele zidu ogroža gradnja cest in drugih infrastrukturnih objektov, poleg tega zid načenjajo tudi ekstremne vremenske razmere. Ekstenzivno kmetovanje, ki poteka od petdesetih let dalje, je izpraznilo podzemne zaloge vode in uničilo lokalno ekologijo, posledica česar so peščene nevihte, ki uničujejo obsežne dele zidu (DNE, 2007). Za masko »komunistične« Ljudske republike Kitajske se skriva neoliberalni kapitalizem, ki služi krepitvi gospodarske moči kitajske države. Neoliberalizacija Kitajske je prisilila Veliki zid v proces pospešenega razpadanja. Zato razpadanje kitajskega Velikega zidu simbolizira tisti del neoliberalne revolucije, ki je pokorila svet v zadnjih treh desetletjih.

Rimljani, ki svojih mest načeloma niso ograjevali z zidovi, so uporabljali strategijo določanja območij, ki jih je mogoče braniti, zaradi česar so meje rimskega imperija potekale ob limesih – vojaško-geografsko ugodnih območjih. Tako je na skrajnem vzhodu Zahodne Evrope nastal Rimski limes, na meji med današnjo Škotsko in Anglijo pa Hadrijanov limes (Žnidarko, 2006: 17). Namen Hadrijanovega limesa je bila zaščita rimskega cesarstva pred vdori barbarov in zadrževanje lastnega prebivalstva znotraj meja imperija (Brice, 1990: 34–5). S postopno decentralizacijo rimske vojske in z zanašanjem na lokalno obrambo se je moralo močno načeto rimsko cesarstvo spopasti s čedalje pogostejšimi in močnejšimi vpadi barbarov v 4. stoletju. V celotni Italiji je bil Rim edino večje mesto z obzidjem (Keegan, 1975: 149). Kasneje je rimsko cesarstvo zaradi prodora barbarov skozi obrambne črte imperija razpadlo.

Model srednjeveške utrdbe je temeljil na osrednjem grajskem stolpu, postavljenem na vzpetini, okoli katerega je bilo koncentrično zgrajeno obzidje (Jones, 1987: 114). V srednjem veku so preseljevanja in plenjenja vplivala na ponovno uvajanje zidov, saj so si lokalni oblastniki v času nenehnih nemirov in relativne negotovosti morali zagotoviti oblast nad ozemljem, ki jim ga je kot vazalom dodelil kralj. Da so utrdbeni sistemi odigrali relevantno vlogo tudi v 20. stoletju, dokazujejo češke utrdbe v Sudetih, Maginotova linija, Siegfriedova linija, švicarska Nacionalna pregrada, Mannerheimova linija na Finskem, grška linija Metaxas, Alpski zid itd. (Jankovič Potočnik, 2004: 30).

Maja 1948 je bil ustanovljen Izrael, ki je okupiral velik del palestinskega ozemlja, s čimer so številni izgnani Palestinci postali večni begunci. Leta 1967 je Izrael zasedel še Gazo in Zahodni Breg. Dandanes je okoli pol milijona Palestincev, ki so izraelski državljani, podvrženih apartheidu (Palestine Facts, 2008). Aktualno vprašanje ostaja, kako rešiti izraelsko-palestinski konflikt. Bivši izraelski predsednik vlade Ariel Šaron je kot eno izmed možnih rešitev videl v postavitvi zidu, ki naj bi branil Izraelce pred samomorilskimi napadi Palestincev, s čimer je potegnil politično mejo čez Zahodni breg in tako anektiral znaten kos palestinske zemlje (glej Gaube, 2009). Tudi novonastala izraelska naselja skušajo zabrisati fiksno mejo med palestinskimi ozemlji in judovsko državo. Tovrstna politika zidu nedvomno zmanjšuje možnosti za stalna pogajanja med Palestinci in Izraelom ter zavira dejansko reševanje izraelsko-palestinskega konflikta.

Uničujoča vojna na ozemlju Bosne in Hercegovine ter sosednjih držav se je končala z daytonskim mirovnim sporazumom, ki je bil podpisan 14. decembra 1995 v Parizu. Praksa je kmalu pokazala, da je daytonski mirovni sporazum sistem, kot pravi Bebler (2006), ki je utrdil politične, ekonomske, administrativne in kulturne zidove med tremi skupnostmi. Nedvomno je največji uspeh daytonskega zidu prekinitev oboroženih spopadov in vzpostavitev miru, s čimer se je lahko ohranila celovitost države. Kljub temu je daytonska ureditev problematična, saj deluje po nacionalnem ključu, ki krepi nacionalne delitve in ohranja preveč kompleksno državno strukturo, ki zavira sprejemanje potrebnih reform in posledično ovira razvoj države. Daytonski zid tako ohranjanja status quo, s čimer se tiha vojna nadaljuje.

Funkcije zidu

Kot je razvidno iz nekaterih zgoraj omenjenih primerov, ima politika zidu različne funkcije. Obrambna funkcija je prva, najizrazitejša in najpomembnejša funkcija zidu. Pri tem se razpon branjenih predmetov in oseb giblje od posameznika in njegovega osebnega premoženja do družbe oziroma države. Za posameznike je značilen individualen pristop, katerega rezultat je velika raznolikost rešitev, medtem ko kompleksnejše združbe težijo k poenotenju oziroma standardizaciji rešitev, kar povzroča uniformnost elementov v estetskem smislu in njihovo prefabriciranost v funkcionalnem smislu (Jankovič Potočnik, 2006: 12–4). V preteklosti so se tako manjša ljudstva kot tudi veliki imperiji odločili zavarovati svoja ozemlja in s tem preprečiti vdor sovražnim ljudstvom. Najučinkovitejše sredstvo za preprečevanje tovrstnih vdorov so bili zidovi, ki so varovali mesta in njihove prebivalce tudi pred nalezljivimi boleznimi ipd.

Zid kot sredstvo omejevanja gibanja je ena izmed najpogostejših oblik nadzora (Jankovič Potočnik, 2006: 16). Da je družbo možno nadzorovati

skozi arhitekturo najbolje pokaže Foucault s pomočjo Benthamovega Panoptikuma (glej Foucault, 1991). Ker utrdbe praviloma niso ustrezale kaznovalnim namenom, se je pojavil nov tip zgradb – kaznilnice in poboljševalnice, ki so imele izključno zaporniško funkcijo. Zid ima lahko potemtakem tudi monitorno funkcijo, s čimer se krči polje posameznikove svobode. Berlinski zid, najizrazitejši materialni simbol obdobja hladne vojne, je zato po svoji funkciji represivna zgradba, kar velja tudi za mejo med ZDA in Mehiko ter izraelsko-palestinski zid. S pojavom totalne vojne zidovi niso bili več namenjeni obrambi pred oboroženim nasprotnikom, temveč predvsem omejevanju gibanja prebivalstva. Najboljši primer tovrstne uporabe zidu je ljubljanski žični obroč v času druge svetovne vojne. Deloma lahko to funkcijo pripišemo že antičnim limesom in kitajskemu zidu, vendar se v izrazito represivni funkciji pojavi šele v začetku dvajsetega stoletja s pojavom koncentracijskih taborišč, katerih namen je bilo koncentriranje prebivalstva na kraju, ki ga je bilo možno omejiti in nadzorovati (Jankovič Potočnik, 2006: 18–20). Danes imajo podobno funkcijo – čeprav v bolj sofisticirani obliki – posebne ekonomske cone v Latinski Ameriki, Indiji in celo v EU (glej Badalič, 2010), znotraj katerih lahko določila o delu delavcem zapovedujejo tudi prisilno bivanje. Vlade in posebne ekonomske cone prav tako ne zagotavljajo nikakršnih socialnih nadomestil ali zdravstvenih garancij za ljudi, ki so utrpeli materialno in psihološko škodo zaradi nastanka tovrstnih con na njihovem domu (Gregorčič, 2008: 172). Zato posebne ekonomske cone poseebljajo »suženjstvo 21. stoletja«.

Zid ima lahko tudi simbolno funkcijo – kitajski zid simbolizira kitajsko tradicijo in cesarjevo moč, medtem ko je berlinski zid, ki ga bomo obravnavali v nadaljevanju, še danes simbol zmage svobode. Smiselno je dodati, da funkcije, ki smo jih identificirali, niso medsebojno izključujoče.

Kreacija in zaton bipolarnega sveta – vzpostavitev in padec berlinskega zidu

Ob koncu druge svetovne vojne, ko so se veliki trije – ameriški predsednik Franklin D. Roosevelt, britanski premier Winston Churchill in sovjetski voditelj Josip Stalin – sestali na jaltski konferenci in določili novo svetovno in evropsko ureditev, so takratno Nemčijo in Berlin razdelili na štiri okupacijske cone – ameriško, britansko, francosko in sovjetsko – z namenom denacifikacije in militarizacije nemškega rajha. Čeprav je obstajala tudi ideja združitve celotne Nemčije, je tovrstna ureditev, zaradi strahu pred ponovno krepitvijo nacionalsocialističnega potenciala, ostala odprto vprašanje.

Ker so julija 1948 ZDA, Velika Britanija in Francija objavile spremembo valute v svojih okupacijskih conah, se je Sovjetska zveza zbalu združitve

zahodnih con, zaradi česar je vzpostavila blokado zahodnega Berlina oziroma poti, ki iz zahodnih con vodijo v Berlin. S tem se je pričela prva berlinska kriza, ki je trajala do maja leta 1949. Čeprav je Sovjetska zveza odpravila zaporo, je blokada postopoma že vpeljala razdelitev Nemčije in Berlina na dve upravni enoti. Maja 1949 sta se konstituirali Zvezna republika Nemčija (ZRN) pod vodstvom zahodnih sil in Nemška demokratična republika (NDR) pod taktirko Sovjetske zveze (Facts about Germany).

Ko so zahodne sile združile svoje cone, so se odločile prenesti oblast na tamkajšnje ljudstvo. Ustava ZRN (Grundgesetz), ki je bila formalno razglašena maja 1949, je bila prvotno mišljena kot začasna ureditev, ki bo v veljavi do ponovne združitve nemške države. Ko je ustava postala veljavna tudi v vzhodnem delu, je formirala politično in pravno osnovo kasnejše Zvezne republike Nemčije. Kljub temu, da je vključevala številne interese zahodnih okupacijskih sil, je presegala omejitve predhodne Weimarske republike, ki je nastala po prvi svetovni vojni. Druga nemška demokracija je temeljila na parlamentarizmu z močnim kanclerjem in majhno vlogo predsednika, vendar v nasprotju z Weimarsko republiko ni dovoljevala legalno eliminacijo demokracije, kot se je to zgodilo leta 1933 z vzponom Hitlerja, temveč je zagotavljala osnove pravice in onemogočala razcvet političnih strank, ki bi bile neskladne z Grundgesetz (Facts about Germany).

Od ustanovitve NDR dalje so se njeni prebivalci množično preseljevali v ZRN in zahodni Berlin, kar je ogrožalo tako gospodarsko moč kot tudi sam obstoj vzhodne države. V petdesetih in šestdesetih je ekonomsko blagostanje Nemčije dalo legitimnost modelu socialne tržne ekonomije, ki se je v osemdesetih le še okrepila s krizo vzhodnega bloka. Zato je Sovjetska zveza leta 1961 zgradila berlinski zid, ki je dokončno razdelil Nemčijo in Berlin, in na ta način onemogočila pretok ljudi med vzhodnim in zahodnim delom. S tem je združitev nemške države postala še bolj oddaljen cilj. Vzhodnonemška propaganda je postavitev zidu opravičevala kot protifašistično varovalo, ki bo državo branilo pred vohunstvom, sabotžo, tihotapstvom in agresijo z zahoda. Dejansko pa je NDR zid izrabljala predvsem kot sredstvo represije nad svojimi državljani. Zahodna Nemčija se je sprva odločila za politiko zapiranja v razmerju do vzhoda, medtem ko se je vključevala v ekonomske integracije z zahodnimi državami. Kasneje je prevzela novo politiko do vzhoda (Neue Ostpolitik) z namenom, da bi zmanjšala napetosti med vzhodom in zahodom, kar se je rezultiralo tudi v nekaterih sporazumih z vzhodnoevropskimi državami (Facts about Germany).

Junija leta 1963 je takratni ameriški predsednik John F. Kennedy obiskal pet zahodnoevropskih držav z namenom graditve enotnosti med zahodnimi zavezniki. 26. junija je v svojem govoru pred berlinskim zidom izrekel naslednje besede.

Pred dva tisoč leti je bil največji ponos civis Romanus sum. Danes, v svetu svobode, je največji ponos Ich bin ein Berliner (...) Vsi svobodni ljudje, kjerkoli živijo, so meščani Berlina, in potemtakem, kot svobodni človek, sem ponosen na besede Ich bin ein Berliner (Kennedy, 1963).

S to izjavo je skušal pokazati solidarnost do ljudi, ki so živeli v razdeljenem Berlinu. S tem ko je izjavil, da je Berlinčan, je želel povedati, da je simboličen meščan Berlina, čeprav se prebivalci Berlina niso imeli za Berlinčane (Miller, 1988; Purvis, 2007). V enem najbolj odmevnih predsedniških govorov je poudaril, da:

svoboda ima številne težave in demokracija ni popolna, ampak nikoli nismo morali graditi zidu, da bi zadržali naše ljudi, jim preprečiti, da bi nas zapustili (...). Zid je najbolj jasen in živ dokaz neuspehov komunističnega sistema (...), prestopki ne zgolj zoper zgodovino, temveč prestopki zoper človeštvo, ki ločuje družine, ločuje moške in žene ter brate in sestre, ter ločuje ljudi, ki želijo biti združeni (...). Resničen, trajen mir v Evropi ne more biti nikoli zagotovljen, dokler se enemu od štirih Nemcev odreka elementarna pravica svobodnega človeka in to je, da se svobodno odloča. V osemnajstih letih miru in dobre vere, si je ta generacija Nemcev zaslužila pravico do svobode, ki vključuje pravico združiti svoje družine in svoj narod v trajni mir, za dobro voljo vseh ljudi. Živite na zavarovanem otoku svobode, a vaše življenje je del celote (Kennedy, 1963).

S temi besedami je skušal povedati, da vzhodni blok pod vodstvom Sovjetske zveze gradi zidove, medtem ko so zahodne demokracije, med njimi tudi ZRN, odprte, čeprav niso brez napak. Zato zagovarja:

napredek svobode povsod, onkraj zidu do dne miru s pravičnostjo, onkraj vas in nas za vse človeštvo (...). Svobodna ni deljiva in ko jo en človek zaslužnjen, so vsi nesvobodni. Ko so vsi svobodni, potem se lahko veselimo dne, ko bo to mesto združeno kot eno ter ta država in ta velika evropska celina v miroljuben in obetajoč svet (Kennedy, 1963).

Že proti koncu 80-ih so v obeh nemških državah postajale vse glasnejše zahteve po združitvi, vendar so razmere za to dozorele šele z liberalizacijo Sovjetske zveze v času Mihaila Gorbačova. Berlinski zid je padel 9. novembra 1989 po več kot 28 letih. Povod so bila množična zborovanja in protesti, zahteve po svobodi potovanja vzhodnih državljanov, množični pobegi iz vzhoda na zahod etc. Berlinski zid je postopoma pridobil čedalje večji simbolni pomen. Njegov padec, ki simbolizira konec hladne vojne in zmago

svobode, je povzročil spremembe v bipolarni delitvi sveta - vzhodni in zahodni del Nemčije sta se združila, Sovjetska zveza je razpadla, medtem ko je tudi Jugoslavijo pretresla kriza. Deset let po smrti Josipa Broza Tita se je zaradi konflikta med centralističnim in federalnim načelom državne ureditve zdel razpad jugoslovanske države vse stvarnejši. Tako je leta 1991 Slovenija razglasila svojo neodvisnost.

Razpad Jugoslavije in nastanek slovenske države

Če je bila posledica padca berlinskega zidu združitve vzhodnega in zahodnega dela Nemčije, je nasprotno bila osamosvojitve Slovenije pred dvema desetletjema pogojevana z razdružitvijo od jugoslovanske federacije. Pri tem ne moremo govoriti o padcu zidu - ki ga dejansko nikoli ni bilo -, temveč o konstituiranju nove države in kasneje o vzpostavitvi novega, šengenskega zidu.

Ker Slovenija pred tem ni nikoli vzpostavljala zidov, v letih 1989-1992 ni prišlo do velikega preloma, temveč zgolj do prehoda, v katerem je pomembno vlogo odigralo reformistično vodstvo Socialistične republike Slovenije, ki je uspelo obraniti interese Slovenije pred težnjami srbske centralizacije, militarizacije in hegemonizma. Odhod delegacije Zveze komunistov Slovenije s 14. izrednega kongresa Zveze komunistov Jugoslavije v Beogradu januarja 1989, ki je bil rezultat notranjih političnih nestrinjanj med posameznimi republikami, je nakazal razpad Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ). Tovrstno dejanje je bilo tudi posledica zahtev demokratične javnosti in družbeno civilnih gibanj. Čeprav je v osemdesetih jugoslovanska socialistična federacija že vpeljala nekatere demokratične spremembe, je 27. septembra 1989 skupščina Socialistične republike Slovenije sprejela 81 amandmajev k slovenski ustavi iz leta 1974, ki priznavajo suverenost slovenskega ljudstva in vzpostavijo ustavne temelje za prehod v parlamentarno demokracijo (Bukovnik, 2006: 27).

Ker Jugoslavija - in s tem tudi Slovenija - ni gradila zidov, jih ni bilo potrebno rušiti. S tem, ko je Zveza komunistov Slovenije uspela zatreti tiste avtoritarne elemente, ki so bile značilni za Socialistično federativno republiko Jugoslavije, je bila nagrajena na prvih demokratičnih volitvah, kjer je dobila široko podporo slovenskega ljudstva. Zato je Slovenija edina država, kjer je predsednik Zveze komunistov Slovenije zmagal na demokratičnih volitvah in kjer je predsednik Socialistične federativne republike Jugoslavije prevzel vodenje demokratično izvoljene vlade Republike Slovenije.

Čeprav je Sloveniji znotraj federacije pripadal državni status republike in s tem dokaj visoka stopnja avtonomije, se je ideja o neodvisnosti jasno manifestirala na plebiscitu o samostojnosti države 23. decembra 1990, na katerem je 88,5% odstotkov volivcev (Prunk, 2002: 189) glasovalo za vzpostavitev

nove, neodvisne slovenske države oziroma za razdružitev od jugoslovanske federacije. Zato je skupščina Republike Slovenije 20. februarja 1991 sprejela XIX. amandma k Ustavi Republike Slovenije in izstopila iz pravnega reda SFRJ (Bukovnik, 2006: 51), medtem ko je bila 25. junija uradno razglašena samostojnost in neodvisnost Slovenije. Začetek razpada Socialistične federativne republike Jugoslavije se najpogosteje pripisuje neučinkovitosti njenega ekonomskega sistema in nezmožnosti demokratizacije političnega sistema.

Z osamosvojitvijo sta se v Sloveniji konstituirala večstrankarstvo in tržni sistem, pri čemer je samostojna Slovenija nekritično posnemala zahodne države in a priori zavračala vse, kar jo je povezovalo z bivšo skupno državo, čeprav jugoslovanska federacija nikoli ni gradila zidov z drugimi državami, temveč je presegala blokovsko delitev, značilno za večino takratnih držav, ter odigrala relevantno vlogo kot most, ki je povezoval vzhodni in zahodni svet. Še več, kot politična skupnost, ki je kritizirala vzpostavljanje zidov, je Jugoslavija kreirala pomembno popotnico, ki je bila osnova za kasnejšo slovensko osamosvojitvev in neodvisnost. Na pobudo Jugoslavije, ki v nasprotju z obema blokoma ni želela graditi zidov, se je vzpostavilo gibanje neuvrščenih, skozi katerega si je Jugoslavija utirala pozicijo zunaj dileme berlinskega zidu oziroma onkraj izbire med vzhodnim in zahodnim blokom ter tako blažila napetosti med blokoma v času hladne vojne. Kot trdi Pirjevec (1995: 190), se je Edvard Kardelj leta 1949 odrekel »tezi o neizbežni razcepljenosti sveta na dva bloka in se zavzel za miroljubno koeksistenco ter mednarodno sodelovanje, neobremenjeno z ideološkimi predsodki«. Obstajal je poskus, da bi Jugoslavijo in s tem tudi Slovenijo postavili na sovjetsko stran zidu, kjer dejansko nikoli ni bila, še zlasti ne po letu 1948 zaradi razhajanj med Titom in Stalinom ter posledičnim izstopom iz Informacijskega biroja komunističnih partij (glej Pirjevec, 1995: 184–91).

Vendar pa je Slovenija edina država, ki je vzpostavila politiko zidu do države, s katero je bila v preteklosti v federaciji, ter odprla mejo do treh sosednjih držav, ki so pristajale na blokovsko delitev. Če primerjamo Slovenijo z nekdanjimi republikami Sovjetske zveze, ugotovimo, da se je oddaljila od bivših jugoslovanskih držav, medtem ko so nekdanje sovjetske države ubrale obratno pot. Po razpadu Sovjetske zveze leta 1991 je bila ustanovljena Skupnost neodvisnih držav, kateri se je pridružilo enajst od petnajstih republik nekdanje sovjetske federacije. Te države, za razliko od slovenskega primera, niso gradile zidu nasproti Rusije ali katere izmed drugih držav bivše Sovjetske zveze, temveč so vzpostavile medsebojno območje proste trgovine in okrepile sodelovanje tudi na nekaterih drugih področjih. Na Balkanu pa je, kot pravi Balažic (2010: 72), po padcu berlinskega zidu prišlo do drugačnega preloma s preteklostjo – »evforično pričakovanje jutrišnjega raja v skupni Evropi je terjalo demonizacijo Jugoslavije«.

Marca 2003 sta potekala referenduma o vstopu Slovenije v Evropsko unijo in zvezo NATO. Ker je za vstop v EU glasovalo 89,64% odstotkov (European Election Database), za vstop v Organizacijo Severnoatlantske pogodbe pa 66,08% volivcev (NATO), je marca 2004 Slovenija postala članica zveze NATO, maja istega leta pa še članica EU. Januarja 2007 je vstopila v območje evra in s tem nadomestila dotedanjo valuto. Decembra istega leta je Slovenija vstopila v schengenski prostor, s čimer je odpravila meje z ostalimi članicami EU. Vendar Evropska unija s poostrenim nadzorom zunanjih meja in enotno vizno in azilno politiko postaja »trdnjava Evropa«. S tem, ko padejo stare meje, se vselej vzpostavijo nove – ne zgolj meje, ki ločujejo EU od preostalega dela Evrope, temveč tudi nevidne meje znotraj EU. Problematičen je predvsem deprivilegiran položaj posameznikov in držav na zunanji strani šengenske meje, medtem ko so tisti, ki se nahajajo na notranji strani zidu, v boljšem izhodišču.

Ekskluzivističnost šengenskega zidu

Étienne Balibar izhaja iz postavke egaliberte,¹ ki univerzalni obseg političnih in državljanskih pravic – univerzalno izenačenje človeka in državljana – upravičuje s pojasnilom, da »enakosti in svobode ni mogoče ločiti druge od druge«, saj sta »identični druga drugi«. Po tej postavki enakost in svoboda torej nista ločena in protislovna koncepta. Ko Balibar govori o »enaki svobodi«, opozarja na nezmožnost obstoja svobode brez enakosti ter enakosti brez svobode. S tem opozarja na absolutni značaj – »vse ali nič« – egaliberte, ki »je ali pa je ni«. Po Balibarju univerzalnost poleg intenzivnega vsebuje tudi ekstenziven vidik. »Ekstenziven vidik je dejstvo, da uporaba človekovih pravic ne more biti omejena na določene prejemnike ali prihranjena zanje«, saj »nobena skupina ni »po naravi« izločena iz prostora zahtev po pravicah«. Pravice do enakosti in svobode so individualne pravice, ker jih zahtevajo in nosijo zgolj posamezniki. Kljub temu pa je odpravljanje prisile (doseganje svobode) in diskriminacije (doseganje enakosti) vedno kolektiven proces, ki je možen zgolj, če posamezniki združijo moči proti zatiranju, družbeni hierarhiji in neenakosti. Enakosti in svobode torej ni mogoče razdeliti med ljudi, temveč zgolj osvojiti (Balibar, 2004: 474–7, 485). Ta ugotovitev Balibarja je relevantna tudi z vidika problematike izključujoče narave politike zidu. Kot odličen primer tovrstne problematike lahko izpostavimo ekskluzivističnost šengenske meje.

Šengenska meja je namreč vzpostavila zid med EU ter Balkanom in drugimi državami tretjega sveta. Da je zid politični konstrukt, dokazuje

¹ Egaliberte izhaja iz starorimske formacije *aequa libertas*. Hannah Arendt govori o »pravici do pravice«, ki je pravica do politike v širšem smislu (glej Balibar 2004: 475, 477).

premikanje ločnice med »Evropo« in Balkanom. V preteklosti, ko se je »Balkan začel na Dunaju«, je bila Slovenija zgolj ena izmed balkanskih držav. Od vstopa v Evropsko unijo pa je Slovenija »evropska« država, ki jo od Balkana ločuje šengenska meja. Kljub temu da se je ta meja nekoliko zabrisala, odkar je EU z državami t. i. zahodnega Balkana sklenila dogovor o »odpravi« viz, se negativne posledice tovrstnih politik izključevanja ohranjajo. Izpostavimo lahko naslednji problematiki šengenskega zidu: deprivilegiran položaj imigrantskih delavcev v Sloveniji in vpliv zidu na države tretjega sveta.

Režim delavskih imigracij sili tuje delavce v Sloveniji v položaj eksploatacije in neenakopravnosti, saj izpolnjujejo številne državljanske dolžnosti, medtem ko nimajo zagotovljenih temu primernih pravic. Prav tako jim niso na voljo zadostni mehanizmi, s pomočjo katerih bi lahko v praksi uveljavljali svoje pravice. Problematiko dodatno poglobljajo tudi ekskluzivistične prakse socialne države, saj imigrantski delavci, kljub temu da ustvarjajo skupno družbeno bogastvo, nimajo dostopa do (vseh oblik) pomoči s strani socialnih institucij. V Sloveniji imigranti predstavljajo približno desetino slovenske delovne sile, kar pomeni, da slovenska nacionalna ekonomija ne more normalno funkcionirati brez tovrstne delovne sile. Da slovenska zgodba o uspehu ni brez madeža, dokazuje tudi problem t. i. izbrisanih, ki so po osamosvojitvi Slovenije ostali brez statusa državljana in temu pripadajočih pravic.

Šengenski zid ima negativne implikacije tudi na države tretjega sveta. Kot dober primer lahko izpostavimo skupno kmetijsko politiko Evropske unije, ki pogubno učinkuje na številne afriške države. Ker se le-te nahajajo na zunanji strani šengenske meje, niso imune na škodljive posledice gospodarskih odločitev EU. Če je za države tretjega sveta značilno pomanjkanje hrane, za EU velja ravno obratno. Evropska komisija vsako leto kmetom iz držav članic EU razdeli več deset milijard evrov iz evropskih proračunskih sredstev, s čimer jih spodbuja, da proizvajajo enormne presežke živil. EU z izvoznimi subvencijami uničuje kmetijstvo v manj razvitih, predvsem afriških, državah, saj tamkajšnji kmetje niso zmožni konkurirati izredno nizkim cenam evropskih živil na afriškem trgu, zaradi česar ostanejo brez dohodkov (Kocbek, 2008). Izbrana primera dokazujeta, da padec berlinskega zidu ni onemogočil konstituiranja novih politik zidu.

Konec dvodimenzionalnega sveta in vzpon neoliberalizma

Po obdobju dvopolnega sveta – za katerega je bil značilen soobstoj in posledično zmernost kapitalizma – se je s padcem berlinskega zidu in vzponom neoliberalizma vzpostavil enopolni svet. Francis Fukuyama je leta 1992 v knjigi *The End of History and the Last Man* postavil iz Hegla izhajajočo tezo o triumfu političnega in ekonomskega liberalizma ter s tem napovedoval dokončno prevlado liberalne demokracije in kapitalizma svobodnega trga

nad komunizmom ter posledično konec spopada velikih ideologij. Čeprav je padec berlinskega zidu leta 1989 simboliziral zgolj propad državne in zgodovinsko specifične oblike komunizma, je Fukuyama trdil, da po obdobju hladne vojne in padcu berlinskega zidu ni alternative, ki bi lahko konkurirala liberalni demokraciji (Fukuyama, 1992; Gamble, 2006). Predhodna indoktrinacija pod sloganom *there is no alternative*, ki sta ga promovirali administraciji Margaret Thatcher in Ronalda Reagana ter je pripomogla k strmemu vzponu neoliberalne ideologije, je to prepričanje le še utrdila.

Leta 1964 je Herbert Marcuse v svojem delu *One-Dimensional Man* predstavil koncept enodimenzionalne družbe, v kateri »obstaja zgolj ena dimenzija ter je povsod in v vseh oblikah« (Marcuse, 2002: 13). Enodimenzionalna misel je

sistematično podprta s strani ustvarjalcev politike (...). Njihov univerzum diskurza je poseljen s samo-potrjujočimi hipotezami, ki s tem, ko so nenehno in monopolistično ponovljene, postanejo hipnotične definicije oziroma diktati (Marcuse, 2002: 16).

Multidimenzionalen jezik tako postane enodimenzionalen jezik, ki je poenoten, nekritičen in zaprt jezik, ki ne pojasnjuje, temveč sporoča odločitev, ukaz. Takšen »jezik ne odraža zgolj teh kontrol, temveč postane sam instrument nadzora celo tam, kjer ne prenaša ukaze, ampak informacije« (Marcuse, 2002: 98, 100, 105–6). Znotraj napredne industrijske civilizacije je pozitivistično mišljenje v poziciji premoči nad kritičnim mišljenjem, ki temelji na logiki protesta, zaradi česa enodimenzionalna realnost triumfira nad protislovjem (Marcuse, 2002: 19, 128). Enodimenzionalna družba temelji na tehnološki racionalnosti in logiki dominacije (Marcuse, 2002: 142). Zato Marcuse preferira dvodimenzionalni univerzum diskurza, ki je univerzum kritične, abstraktne misli, misli dveh dimenzij, ki sta antagonistični druga drugi. Po drugi strani »statičen sistem življenja« (Marcuse, 2002: 19) dovoljuje spremembe zgolj znotraj lastnih institucij in parametrov. Problematika enodimenzionalne in pozitivistične misli – tj. neoliberalna misel –, ki omejuje možnosti mišljenja družbenih sprememb, je aktualna tudi znotraj sodobnih družb.

Čeprav sta komunizem in liberalizem za kratek čas združila moči proti fašizmu in nacizmu, sta bila celotno 20. stoletje globalna strateška nasprotnika. Ideologija liberalizma na prvo mesto postavlja individualizem pred katerokoli družbeno kolektiviteto, kar je komuniste privedlo do trditve, da je v kapitalizmu vsakdo mislil samo nase in nihče za vse. Liberalizem si svobodnega posameznika in družbe ne more predstavljati brez institucij zasebne lastnine in svobodnega trga (Balažic, 2006: 293, 295–6). V praksi so se liberalne ideje postopoma sprevrgele v idejo neoliberalizma.

Padec berlinskega zidu zato predstavlja tudi tisti del neoliberalne revolucije, ki je zatrla svet v zadnjih tridesetih letih. Obdobje po padcu berlinskega zidu je čas slovenske tranzicije, liberalizacije, boja za oblast ter posledično obdobje nestabilnosti, negotovosti in dezorientacije. Slovenija pri tem ni bila izjema, saj je padec berlinskega zidu naznanil pred tem nepredstavljive družbene spremembe – od razpada sovjetske velesile do začetka balkanskih vojn. Padec berlinskega zidu je pripomogel h koncu dvopolnega in začetku enopolnega sveta – sveta enodimenzionalnega človeka, kot bi se izrazil Marcuse. Po tem obdobju se skuša bivšim socialističnim in komunističnim državam vsiliti edini »pravi« model ekonomskega razvoja. V zadnjih tridesetih letih občutno dominira naslednja globalna orientacija – svet se mora vrteti v skladu z ideologijo neoliberalizma, ki vsiljuje zmotno prepričanje, da preferiranje bogatih dolgoročno koristi celotni družbi. Izkazalo se je, da neoliberalne tendence le še dodatno zaostrujejo strukturno nestabilnost, ki je lastna kapitalističnemu ekonomskemu sistemu. Ko smo vendarle spoznali, da živimo v družbi tveganja (glej Beck, 2001) – to spoznanje se je dodatno okrepilo skozi obstoječo gospodarsko krizo –, je zmotnost neoliberalizma postala še bolj moteča. Tako sta v ospredje stopila posesivni individualizem in neokonservativizem, ki ideje solidarnosti, sodelovanja in kolektivnosti potiskata v ozadje. Nihalo je zanihalo v napačno smer – jasna orientacija proti zidu je pripeljala do nestabilnosti in negotovosti. Zato je danes osrednje vprašanje, kako prebroditi takšne in drugačne krize, ob tem pa doživljamo občutek tesnobe (glej Salecl, 2007) zaradi vsesplošne dezorientacije.

Sklep

V članku smo problematizirali enoznačne interpretacije preteklih in aktualnih politik zidu ter predstavili alternativne razlage. Pri tem smo se osredotočili na najizrazitejšo politiko zidu prejšnjega stoletja, temelječo na vzpostavitvi berlinskega zidu. Skušali smo dokazati, da je padec berlinskega zidu predstavljal pomemben korak k neoliberalni revoluciji, ki je zavladala svetu v zadnjih tridesetih letih, kar ni nerelevantno v kontekstu obstoječe gospodarske in politične krize globalnih razsežnosti.

Na podlagi posameznih historičnih in aktualnih primerov politike zidu ugotovljamo, da imajo tovrstne politike tri ključne funkcije: obrambno, monitorno in simbolno funkcijo, ki pa se medsebojno ne izključujejo. Čeprav je bila razsežnost vpliva nekaterih politik zidov manjša, so druge tovrstne politike nedvomno spremenile osrednji tok zgodovine. Takšen primer predstavlja politika berlinskega zidu, ki je zaznamovala prihodnjo svetovno ureditev. Razpadu jugoslovanske socialistične federacije je sledilo obdobje slovenske tranzicije, liberalizacije in boja za oblast. Tri desetletja po destruktiji bipolarnega sveta in vzponu enopolnega, enodimenzionalnega

sveta pa se soočamo z negativnimi učinki neoliberalne ideologije. Končne posledice jasne globalne usmeritve proti politiki zidu, ki se je manifestirala leta 1989 s koncem berlinskega zidu, se danes kažejo v povsem drugačni luči.

Prakticiranje specifične politike zidu v skrajnem primeru privede do izvajanja represije nad precejšnjim delom družbe, medtem ko lahko popolna odsotnost politike zidu izzove povsem nepričakovane posledice. Zato lahko potrdimo tezo, da se je jasna orientacija proti berlinskemu zidu rezultirala v nestabilnosti, negotovosti in dezorientaciji, saj se je s padcem berlinskega zidu skrhal bipolarni svet kapitalizma in komunizma. V naslednjih treh desetletjih ga je postopoma nadvladal enodimenzionalni svet neoliberalne ideologije, ki promovira ideji posesivnega individualizma in neokonservativizma pred solidarnostjo in kolektivnostjo.

LITERATURA

- Badalič, Vasja (2010): Za 100 evrov na mesec: proizvodni sistem globalnega kapitalizma. Ljubljana: Krtina.
- Balažič, Milan (2006): Slovenski berlinski zid: 1989: partija, alternativa in boj za oblast. Ljubljana: Študentska založba.
- Balažič, Milan (2010): Slovenski plebiscit. Ljubljana: Študentska založba.
- Balibar, Étienne (2004): Strah pred množicami: politika in filozofija pred Marxom in po njem. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Bebler, Anton (2006): Post-Dayton Bosnia and Herzegovina: its past, present and future. Dostopno preko <http://www.ifimes.org/default.cfm?Jezik=En&Kat=10&ID=262&Find=bebler&M=6&Y=2006>, 10. 10. 2009.
- Beck, Ulrich (2001): Družba tveganja: na poti v neko drugo moderno. Ljubljana: Krtina.
- Bojić, Mehmedalija (2001): Historija Bosne i Bošnjaka. Sarajevo: TKD Šahinpašić.
- Brice, Martin (1990): Forts and fortresses: from the hill forts of prehistory to modern times – the definitive visual account of science of fortification. London: Chancellor Press.
- Bukovnik, Anton (2006): Slovenija: koraki v samostojnost: pregled dogodkov 1980–1992. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- DNE (2007): Peščene nevihte uničujejo kitajski zid. Dostopno preko <http://dne.ena.com/prikaziCL.asp?CLID=13155>, 8. 10. 2009.
- European Election Database. Dostopno preko http://www.nsd.uib.no/european_election_database/, 20. 3. 2011.
- Facts about Germany. Dostopno preko <http://www.tatsachen-ueber-deutschland.de/index.php?L=1>, 15. 4. 2011.
- Finley, Moses I. (1999): Antična in moderna demokracija. Ljubljana: Krtina.
- Foucault, Michel (1991): Vednost – oblast – subjekt. Ljubljana: Krt.
- Fukuyama, Francis (1992): The end of history and the last man. London [etc.]: Penguin books.
- Gamble, Andrew (2006): Politika in usoda. Ljubljana: Sophia.

- Gaube, Aleš (2009): Od našega posebnega poročevalca: Zahodni breg je svet zase. Dnevnik, 22. januar. Dostopno preko <http://www.dnevnik.si/novice/svet/1042238597>, 8. 10. 2009.
- Gregorčič, Marta (2008): Razredna mobilnost in menedžment globalnega trga dela: primerjalna študija posebnih ekonomskih con in neoliberalnih projektov v državah Azije in Latinske Amerike. Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo XXXVI (234): 169–92.
- Hollis, Richard. How we got the measure of a Berliner. Dostopno preko <http://www.guardian.co.uk/newsroom/story/0,,1566507,00.html>, 9. 10. 2009.
- Jankovič Potočnik, Aleksander (2004): Rupnikova linija in Alpski zid: utrjevanje Rapalske meje med letoma 1932 in 1941. Vrhnika, Galerija 2.
- Jankovič Potočnik, Aleksander (2006): Utrjena Ljubljana: žični obroč okrog Ljubljane 1942-1945 = The ring of wire: fortifications around Ljubljana 1942-1945. Logatec: Ad Pirum, zavod za intelektualne dejavnosti.
- Jankovič Potočnik, Aleksander (2008): Utrdbe na Slovenskem: vodnik po utrdbah v Sloveniji in bližnji okolici = Slovenian fortifications: a guide to fortifications in Slovenia and surrounds. Logatec: Ad Pirum, zavod za intelektualne dejavnosti.
- Jones, Archer (1987): The Art of War in the Western World. Urbana & Chicago: University of Illinois Press.
- Keegan, John (1975): History of Warfare. London: Hutchinson.
- Kitajski zid - Great Wall of China - Chang Cheng. Dostopno preko <http://sl.vaupotic-holmqvist.spletnastran.com/kitajska-beijing/znamenitosti/kitajski-zid-great-wall-of-china/>, 8. 10. 2009.
- Kocbek, Darja (2008): Zapiranje evropskih meja: evropska migracijska politika. Mladina (28). Dostopno preko http://www.mladina.si/medij/200828/zapiranje_evropskih_meja, 17. 4. 2011.
- Kennedy, John F. (1963): »Ich bin ein Berliner« Speech. Dostopno preko <http://millercenter.org/scripps/archive/speeches/detail/3376>, 16. 4. 2011.
- Kvas, Barbara (2008): »Spletni« kitajski zid spet v središču pozornosti. E-demokracija, 23. junij. Dostopno preko <http://www.e-demokracija.si/2008/06/23/spletni-kitajski-zid-spetsrediscu-pozornosti>, 8. 10. 2009.
- Marcuse, Herbert (2002): One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society. London, New York: Routledge.
- Miller, William J. (1988): 'I Am a Jelly-Filled Doughnut'. The New York Times, 30. april. Dostopno preko <http://www.nytimes.com/1988/04/30/opinion/i-am-a-jelly-filled-doughnut.html>, 9. 10. 2009.
- NATO. Dostopno preko <http://www.nato.int/cps/en/natolive/index.htm>, 20. 3. 2011.
- Neuman, William Lawrence (2006): Social research methods: qualitative and quantitative approaches. Boston: Allyn and Bacon.
- Palestine Facts (2008): Dostopno preko <http://www.palestinefacts.org/index.php>, 10. 10. 2009.
- Pirjevč, Jože (1995): Jugoslavija 1918-1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karađorđevićeve in Titove Jugoslavije. Koper: Lipa.
- Prunk, Janko (2002): Kratka zgodovina Slovenije. Ljubljana: Založba Grad.

- Purvis, Andrew (2007): Wall-To-Wall Kennedy. Time, 9. januar. Dostopno preko <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,1575291,00.html>, 9. 10. 2009.
- Ragin, Charles C. (2007): Družboslovno raziskovanje: enotnost in raznolikost metode. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Salecl, Renata (2007): O tesnobi. Ljubljana: Založba Sophia.
- Silverman, David (2006): Doing qualitative research: a practical handbook. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- The History Place. Dostopno preko <http://www.historyplace.com>, 9. 10. 2009.
- Valenčič, Erik. Izraelska kapitulacija - vrnitev in beg iz obljubljene dežele. Dostopno preko <http://www.dostje.org/Palestina/erik.htm>, 8. 10. 2009.
- Vernant, Jean-Pierre (1986): Začetki grške misli. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Wenborn, Neil (1993): Kronika XX. stoletja, dogodki in osebnosti. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Yu, Jin (ur.) (1986): The Great Wall. Beijing: Cultural Relics Publishing House.